

АКТИВНА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ СУДІВ У СТАНОВЛЕННІ МЕХАНІЗМІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ: ТУРЕЦЬКИЙ ПРЕЦЕДЕНТ

ГАЦЕЛЮК Евеліна Аттільвна - студентка магістерського рівня вищої освіти за спеціальністю «Право», освітня програма «Конституційне право», Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.3.35>

У статті розглядається специфічний досвід Турецької Республіки, де ініціатором запровадження інституту конституційної скарги виступив не парламент чи громадянське суспільство, а Конституційний Суд. Проаналізовано історико-правові умови такої «інверсії ініціативи» та її значення для розвитку конституційної юстиції. Показано, що політична влада виявляла обережність щодо цього механізму, побоюючись його потенційного використання для перегляду чутливих сфер законодавства. У результаті саме Конституційний Суд проявив активну позицію, запропонувавши новий інструмент захисту конституційних прав. Зроблено висновок, що турецький прецедент засвідчує здатність конституційних судів відігравати не лише контрольну, а й ініціативну роль у формуванні системи правозахисних механізмів.

Ключові слова: конституційна скарга; Конституційний Суд; Турецька Республіка; судовий активізм; конституційна юстиція.

Постановка проблеми

Вивчення генези інституту конституційної скарги у світовому конституціоналізмі свідчить, що його поява здебільшого була результатом політичних ініціатив або суспільного тиску. Однак турецький досвід демонструє іншу модель — коли ключову роль у формуванні цього інституту відіграв Конституційний Суд. Такий підхід не заперечує принцип поділу влади, але засвідчує можливість різних механізмів інституційного розвитку залежно від історико-пра-

вових умов. Саме відсутність у науковому дискурсі системного аналізу цієї особливості актуалізує потребу дослідити турецький прецедент як унікальне явище конституційної юстиції.

Аналіз досліджень і публікацій

Питання становлення та розвитку інституту конституційної скарги знаходили відображення у працях низки вітчизняних дослідників, зокрема таких як Д. П'єцко, який описав етапи формування цього інституту в європейських країнах, акцентуючи на загальних закономірностях його становлення у правових системах континентальної Європи. Окремий внесок зробив В. Пулей, який зосередив свою наукову увагу на специфіці функціонування конституційної скарги у країнах Центральної Європи, підкреслюючи її роль у консолідації демократичних стандартів та зміцненні інститутів конституційної юстиції. Айріян К. також зверталася до витоків запровадження конституційної скарги у зарубіжних державах, простежуючи її еволюцію у порівняльно-правовому вимірі. Водночас турецький досвід залишається практично недослідженим. Особливо це стосується феномена «інверсії ініціативи», коли саме Конституційний Суд став ініціатором запровадження інституту конституційної скарги. Відсутність системного аналізу цього прецеденту актуалізує необхідність його спеціального вивчення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз особливостей запровадження інституту конституційної скарги у Туреччині та виявлення значення активної ролі Конституційного Суду для становлення механізмів конституційної юстиції.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1. розкрити історико-правові передумови функціонування турецької моделі конституційної юстиції;
2. проаналізувати феномен «інверсії ініціативи» Конституційного Суду;
3. визначити теоретичні наслідки турецького прецеденту для розуміння ролі конституційних судів у правотворчому процесі.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи типи конституційних скарг, деякі науковці наголошують на недоліках повної моделі конституційної скарги, які насамперед стосуються домінування суду конституційного у взаємовідносинах зі звичайними судами та його можливе перевантаження. Такі недоліки, на думку В. Городовенка, можуть бути спростовані аргументами Венеційської Комісії, яка зазначає, що у зв'язку із запровадженням індивідуальної конституційної скарги в Туреччині звичайні суди, можливо, мали побоювання щодо підняття Конституційного суду до рівня «надсуду», та це не відповідає дійсності, оскільки сфера контролю Конституційним судом обмежена конституційними питаннями. Також Комісія наголошує, що надання конституційного захисту Конституційним судом з обмеженою юрисдикцією не є порушенням принципу *res judicata*; це можна порівняти з можливістю потерпілої від остаточного судового рішення особи звернутися до Європейського суду з прав людини щодо порушення будь-якого з її конвенційних прав і свобод; однак, як і у випадку остаточної судової інстанції, Конституційний суд не має діяти як «четверта інстанція» і досліджувати факти та закон у справі, незалежно від їх значення для порушеного перед ним конституційного

питання; ігнорування цього обмеження не лише призведе до перевантаження Конституційного суду, а й спричинить вихід ним за межі своєї юрисдикції *ratione materiae* [1, с. 93].

Можна висунути гіпотезу, що застереження звичайних судів щодо потенційного піднесення Конституційного Суду до рівня «надсуду» значною мірою пов'язані з історичним корінням запровадження інституту конституційної скарги саме в Туреччині. На відміну від більшості держав, де ініціатива створення цього механізму походила від політичної влади чи громадянського суспільства, в Туреччині його ініціатором виступив Конституційний Суд. Така активність, ймовірно, була реакцією на пасивність політичних еліт, які не лобювали новий інститут через побоювання його використання для перегляду світських законів. Це пояснюється тим, що основу турецької державності становить принцип лаїцизму, який передбачає чітке розмежування релігії та держави.

У такому контексті існували застереги, що конституційна скарга може стати правовим інструментом для оскарження світських норм, посиляючись на права, пов'язані зі свободою віросповідання. Подібні побоювання можуть бути небезпідставними, адже подібний історичний приклад пов'язаний з досвідом Ірану після 1979 року, коли трансформація правової системи відбулася через поступове накопичення прецедентів, що відкрили шлях до докорінних змін у законодавстві.

До XVI ст. населення Ірану сповідувало переважно сунізм. Цей ортодоксальний напрям ісламу визнає суверенітет світської влади і можливість зайняти посаду правителя – халіфа (ар. «заступник») за будь-яким мусульманином, якого визнає община. На духовних же осіб покладаються релігійні функції. Шіїзм у цей період виступав оболонкою народних та опозиційних рухів. Державною релігією Ірану шіїзм (джафарітського (імамівського) напрямку) став у 1501 р., після утвердження при владі династії Сефевідів (1501-1736 рр.). Шіїтська модель влади спирається на концепцію імамату, яка передбачає спадкову владу

над уммою нащадків пророка Мухаммеда. Імам (ар. «керівник, голова») виступає тлумачем віровчення та керівником громади [2, с. 58].

Зберігати зв'язок і вплив на народ духовенству, як зазначає Н. Пророченко, допомагала розгалужена система закладів – мечеті, мавзолеї-усипальниці, медресе, хусейніє іршад (приміщення, в яких здійснюють обряд оплакування імама Хусейна, проходять бесіди про іслам, лекції та дискусії), які виступали центрами не тільки релігійного, але й громадського життя. Шіїтське шиїтського духовенства у суспільстві, використовувалось ним для збереження домінування або для мобілізації віруючих на боротьбу з владою духовенство в Ірані традиційно вирізняється й матеріальною незалежністю від влади, яка ґрунтується на пожертвах віруючих, доходах від вакфів, торговельно-підприємницькій діяльності, яка заохочується у середовищі богословів і не оподатковується. Все це визначило автономне щодо влади становище шиїтського духовенства у суспільстві, використовувалось ним для збереження домінування або для мобілізації віруючих на боротьбу з владою [2, с. 60].

На початку ХХст. темп історичних змін зростає й вони проявилися практично в усіх сферах економічного, політичного та культурного життя. Іранська революція 1905-1911 рр. стала ілюстрацією прямого зіткнення традиційної мусульманської та західної культур. Особливістю її стала участь духовенства у боротьбі іранського народу за конституцію. Перша в історії Ірану конституція (Основний закон) була прийнята 30 грудня 1906 р. із «Доповненням до Основного закону» у 1907 року. У ній було закріплено створення двопалатного парламенту, принцип розподілу влади, основні буржуазні свободи і принцип рівності всіх громадян перед законом та владою. Мусульманські реформатори здійснили спробу адаптувати ісламські норми до вимог сучасного суспільства. Значна частина іранського духовенства (Малек оль-Мотакаллемін, Сейїд Джемаль ед-Дін Ваез Ісфгані, аятола Сейїд Мохаммед Табатабаї ін.) виступила за конституційну монархію і зміцнен-

ня державного суверенітету. Результатом стало внесення до конституції положення про іслам шиїтського напрямку як державну релігію (ст. 1), а також створення в парламенті спеціального комітету з п'яти муджтахідів, які мали повноваження відкидати закони, що суперечили ісламським нормам (ст. 2), зберігалися шаріатські суди поряд з цивільними...» [2, с. 60].

1 квітня 1979 р. Іран був проголошений ісламською республікою. Відповідно до конституції, яка була розроблена виборними конституційними зборами і прийнята на референдумі (грудень 1979 р.), основою політичної системи став принцип «релігійного народовладдя», яке здійснювалося через систему дуального управління країною [2, с. 65].

Щодо Туреччини, як вказують історики, зокрема Т. Богданова, лаїцизм ще з часів Ататюрка не допускає ані часткового, ані повного утворення соціальної, економічної, політичної та правової основ держави на релігійних засадах. Жоден не має права використовувати релігійні почуття громадян заради досягнення власних політичних чи користюлюбних цілей, а також для посилення свого впливу. У 20-30-ті рр. ХХ ст. принцип лаїцизму тлумачився кемалістами як боротьба проти впливу ісламу та ісламських традицій. Поруч з цим у Туреччині порівняно значного поширення набули норми та інститути західної демократії. Кемалісти вжили жорстких заходів проти усіх супротивників такого шляху, докорінно знищили усю стару законодавчу базу, норми звичаєвого права, традиції та впровадили нові закони, створені виключно на базі західно-європейських правових норм. Необхідний для проведення цих радикальних реформ жорсткий однопартійний режим змінився в сорокових роках багатопартійним режимом на західний зразок [3, с. 96].

Таким чином, Т. Богданова підсумовує, політична модернізація в Туреччині фактично означала європеїзацію країни. Деякі науковці вважають, що кемалізм можна інтерпретувати як спробу соціокультурного «накладання образів» – заміщення сакральної мусульманської ідеї

західною концепцією держави як громадянського інституту. На думку лідерів Туреччини, сучасне покоління має справу з культурною спадщиною, що ґрунтується на трьох тенденціях – тюркізмі, ісламізмі та вестернізації [3, с. 96].

Ключові події відбувалися у 2004 році, коли Конституційний суд, проаналізувавши масив справ проти Туреччини в Європейському суді з прав людини, висловив пропозицію щодо започаткування розгляду скарг, як ефективного інструменту захисту прав людини, зокрема тих, які є закріпленими у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Це підтверджується тим, що пояснювальна записка до поправок в конституційне законодавство містила висновки, що внаслідок впровадження конституційної скарги значно зменшиться число звернень проти Туреччини, спрямованих до Європейського суду з прав людини [4, с. 89].

У вересні 2010 р. пакет конституційних реформ був прийнятий на референдумі, в результаті якого конституційну скаргу було внесено до Конституції. Згідно з новим текстом Конституції Туреччини (ст. 148) кожен може звернутися з конституційною скаргою до КС у зв'язку з порушенням конституційних прав, передбачених також у Європейській конвенції з прав людини. Ця стаття передбачає, що процесуальні правила щодо порядку подання таких конституційних скарг будуть встановлені в законі, який повинен бути прийнятий протягом двох наступних років. У своєму висновку щодо проекту цих поправок Венеціанська Комісія зазначила, що проект поправок є обґрунтованим та відповідає рішенням, що існують в інших європейських державах, а також європейським стандартам. Отже, комісія визнала, що ефективна індивідуальна конституційна скарга до КС може стати національним фільтром до направлення справ до ЄСПЛ. Щоб стати таким фільтром і обов'язковим засобом правового захисту, який необхідно вичерпати з огляду на ст. 35 Конвенції про захист прав та основних свобод, національний засіб повинен бути ефективним згідно зі ст. 13 цієї Конвенції. Але питання про те, якою повинна бути

конституційна скарга, щоб вважатися ефективною, є комплексним [4, с. 89].

Висновки

Турецький прецедент запровадження конституційної скарги вирізняється унікальною інституційною логікою. На відміну від більшості європейських держав, де ініціатива належала парламентам чи суспільним рухам, у Туреччині активним суб'єктом став Конституційний Суд. Ця «інверсія ініціативи» пояснюється пасивністю політичних еліт, які обережно ставилися до нових механізмів через традиційно сильну роль принципу лаїцизму.

Порівняння з іранським досвідом показує, що побоювання турецьких політиків мали історичні підстави. Трансформація правової системи Ірану після 1979 року через накопичення судових прецедентів підтвердила здатність релігійного фактора докорінно змінювати правовий ландшафт держави. Саме цей приклад посилював аргументи проти активного впровадження інституту скарги з боку політичної влади.

Політична модернізація Туреччини у XX столітті фактично означала європеїзацію, що знайшло відображення й у реформі 2010 року. Запровадження інституту конституційної скарги у Конституцію Турецької Республіки (ст. 148) стало результатом поступового наближення до європейських стандартів та прямої взаємодії з практикою ЄСПЛ.

Роль Венеційської комісії визнана ключовою у легітимації турецької моделі. Її висновки підтвердили відповідність запроваджених змін європейським стандартам і визнали індивідуальну скаргу ефективним національним засобом захисту, який має стати фільтром перед зверненням до ЄСПЛ.

Література

1. Городовенко В. В. Модель повної конституційної скарги: перспективи її запровадження в національну правову систему / В. В. Городовенко // Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів Конституційного тижня (з нагоди 25-ї річниці Конституції України) / Конституційний Суд України, Національна академія право-

вих наук України. Київ : Ваіте, 2021. Ч. 1. С. 91–96.

2. Пророченко Н. О. Еволюція ролі шийтського духовенства у суспільно-політичному розвитку Ірану / Н. О. Пророченко // Проблеми всесвітньої історії. 2019. № 1. С. 56–72. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prwh_2019_1_7 (дата звернення: 01.06.2025).

3. Богданова Т. Є., Плетенчук Г. В. Політична криза в Туреччині: лаїцизм проти ісламізму / Т. Є. Богданова, Г. В. Плетенчук // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. 2009. Т. 94, Вип. 81. С. 95–98. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_94_81_20 (дата звернення: 01.06.2025).

4. Айріян К. Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції : дис. ... канд. юрид. наук (12.00.02) / Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2015. – 267 с. Режим доступу: <https://ccu.gov.ua/library/konstytuciy-na-skarga-yak-forma-zvernennya-do-organi-konstytuciy-noyi-yurysdykciyi-dysertaciya> (дата звернення: 01.06.2025).

THE ACTIVE ROLE OF CONSTITUTIONAL COURTS IN THE DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL JUSTICE MECHANISMS: THE TURKISH PRECEDENT

The article examines the specific experience of the Republic of Turkey, where the introduction of the institution of constitutional complaint was initiated not by parliament or civil society, but by the Constitutional Court itself. The historical and legal conditions of this “inversion of initiative” and its significance for the development of constitutional justice are analyzed. It is shown that political elites exercised caution regarding this mechanism, fearing its possible use for revisiting sensitive areas of legislation. Consequently, the Constitutional Court assumed an active role by proposing a new instrument for the protection of constitutional rights. The conclusion is drawn that the Turkish precedent demonstrates the ability of constitutional courts to play not only a supervisory but also an initiative role in shaping systems of rights protection.

Keywords: constitutional complaint; Constitutional Court; Republic of Turkey; judicial activism; constitutional justice.